

Dagboek uit Bergen-Belsen

meulenhoff.nl

Renata Laqueur

*Dagboek uit
Bergen-Belsen*

MAART 1944 – APRIL 1945

Met een inleiding en bezorgd door
Saskia Goldschmidt

MEULENHOF

Eerste druk 1965, tweede druk (uitgeverij Salamander) 1979

Derde herziene druk 2021

ISBN 978-90-290-9451-1

ISBN 978-94-023-1656-8 (e-book)

ISBN 978-90-528-6375-7 (audio)

NUR 680

Omslagontwerp: DPS Design & Prepress Studio, Amsterdam

Omslagbeeld: Kamp 1, gezien vanuit de wachttoren waar de Duitse bewakers stonden voor het kamp bevrijd en geëvacueerd werd.

Boekverzorging: Steven Boland

© 2021 erven Renata Laqueur en Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam

© 2021 voorwoord, nawoord en bezorging Saskia Goldschmidt

Deze uitgave kwam tot stand door bemiddeling van Sebes & Bisseling Literary Agency te Amsterdam.

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechten van derden te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam.

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Het dagboek van Renata
Voorwoord door Saskia Goldschmidt

7

*

Dagboek uit Bergen-Belsen

19

DEEL 1 – Het dagboek * 23

DEEL 2 – De Kapo-tijd * 139

DEEL 3 – De trein * 153

*

Vier ogen voor Joseph Kramer

211

*

Het huwelijk is niet gemaakt voor de hel

Nawoord door Saskia Goldschmidt

219

Noten * 247

Woordenlijst van kamptaal en nazi-termen * 251

Verantwoording en woord van dank * 254

Het dagboek van Renata

Voorwoord door Saskia Goldschmidt

Beste uitgever,

Is het niet ironisch dat u mijn teksten zult uitgeven alleen maar omdat ik niet meer leef? ... Ik heb altijd gedacht dat de teksten van dode personen, vooral van hen voor wie de dood te vroeg kwam, of voor hen die stierven door zelfmoord, veel beter zullen verkopen dan als ze waren blijven leven...

Misschien was mijn concentratiekampdagboek wel wereldwijd bekend geworden als ik in Bergen-Belsen gestorven was, in plaats van nog vijftig (?) jaar door te leven.¹

Deze opmerkelijke tekst, vermoedelijk geschreven rond 1979, werd in de zomer van 2020 door David Cramer – Renata’s neef en executeur-testamentair – gevonden in de nalatenschap van Renata Laqueur (1919–2011). Ik had hem benaderd omdat er opeens een mogelijkheid was om haar dagboek opnieuw uit te geven.

Renata trouwde in 1942 met mijn vader Paul Goldschmidt. In mijn jeugd hoorden we vaak dat hij zonder haar het concentratiekamp niet overleefd zou hebben. Ze was mijn vaders redster, maar veel meer wisten we niet over haar. Ze was altijd een beetje een schimmige figuur in het verre New York, waarnaar ze na de scheiding van mijn vader in de vroege jaren vijftig geëmigreerd was. Maar toen in het voorjaar van 1965, twintig jaar na de bevrijding, haar dagboek in Nederland werd uitgege-

ven, kreeg dat een belangrijke plek in ons gezin. Vragen stellen over het kamp voelde heel ongemakkelijk en impertinent, en dat deden we niet. En toch: mijn vader refereerde in bedekte termen bijna dagelijks aan Bergen-Belsen, aan de honger, aan de ontluistering, aan hoe hij al bezig was te sterven toen de Russen hen bevrijdden. Soms probeerde ik, ondanks de gêne die ik daarbij voelde, iets meer te weten te komen. En altijd was zijn antwoord dan: ‘Kijk maar in het dagboek van Renata. Daar staat alles in.’ Haar dagboek werd voor mij de encyclopedie van mijn vaders leed.

Pas veel later, als volwassene, toen ik mijn eigen familiegeschiedenis en het lot van mijn familieleden die ‘niet teruggekomen waren’ onderzocht, en ik Renata’s dagboek opnieuw las, realiseerde ik me dat het dagboek niet alleen een getuigenis was van een verschrikkelijke tijd, maar ook een goed en *on the spot* geschreven verhaal. Renata Laqueur was niet alleen de redster van mijn vader, ze was ook een begaafd schrijfster. Toen ik aan mijn debuut werkte, zocht ik contact met haar, om meer over haar relatie met mijn vader te weten te komen. Aanvankelijk reageerde ze enthousiast, maar toen kreeg ik de volgende mail: ‘After days of thinking, I ask you to please stop asking me “to remember”.’ Ze was eenennegentig jaar oud en haar verzoek was heel begrijpelijk. Gelukkig wilde ze wel contact houden. Toen ze mijn boek in handen had, mailde ze me dat ik me wel ‘damned good’ moest voelen dat ik zo snel een uitgever had gevonden, en dat het haar speet dat ze in ‘such a lousy shape was’, anders zou ze het boek persoonlijk in het Engels vertaald hebben. Want uiteraard moest het ook in Amerika uitgegeven worden. Wat ik toen nog niet wist, was dat deze wens een projectie was van haar jarenlange streven haar dagboek in het Engels vertaald te zien. Want Amerika was haar nieuwe vaderland, nadat ze in 1952 Europa de rug had toegekeerd. Van oorsprong was ze Duitse, op 3 november 1919 in Brieg geboren, toentertijd een stad in Silezië, een gebied dat

tegenwoordig deel uitmaakt van Polen. Ze was het vierde kind van de arts en endocrinoloog professor Laqueur en Margarethe Löwenthal. Een jaar oud werd ze – met ouders en broer Hein – volgens haar eigen woorden ‘verscheept’ naar Nederland, waar de professor een aanstelling had gekregen als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Renata’s veel oudere broer Peter en zuster Gerda bleven in Brieg bij hun grootouders om daar hun schoolopleiding af te maken. In Amsterdam werd in 1922 nog een meisje geboren, Lilo. Renata, Hein en Lilo groeiden op in een groot smal huis van vijf verdiepingen tegenover het prestigieuze Amstelhotel. Toch sliepen Renata en Lilo samen in één kamer, want meisjes, zo vond vader Laqueur, moesten leren delen.

Vader en moeder Laqueur waren van Joodse afkomst, maar Renata’s vader had zich als jongeman laten dopen om zo de numerus clausus te ontwijken die gold voor Joodse studenten.

Op zaterdagavond las hij voor uit Goethe, Schiller en Shakespeare, en moeder Margarethe, zelf een niet onverdienstelijke schilderes en zangeres, nam de kinderen mee naar musea, concerten en dansvoorstellingen, en zorgde ervoor dat ze alle drie een instrument leerden bespelen. Ze was een hartelijke gastvrouw voor binnen- en buitenlandse wetenschappers, musici, acteurs en andere kunstenaars die de Sarphatikade veelvuldig bezochten. Vanaf 1933, het jaar waarin Hitler aan de macht kwam en het leven voor Joden in Duitsland gevaarlijk werd, verschenen er steeds meer Duitse vluchtelingen op de Sarphatikade, op zoek naar onderdak, werk en andere hulp, die als het maar even kon ook gegeven werd.

Renata was een aanwezig kind dat zoveel kletste dat ze ‘Gacka’, Kwebbel, werd genoemd. Toen ze wat ouder was, noemde haar vader haar een ‘zwarte ziel’, want ze was opstandig en voldeed niet aan het traditionele ‘vrouwbeeld’. Ze doorliep moeiteloos het gymnasium aan het Hervormd Lyceum. Daarna wilde ze een literatuurstudie doen aan de universiteit, maar volgens

haar vader was ze ‘mooi maar dom’ en ging ze toch trouwen, dus was een studie weggegooid geld. Ook haar wens om een modeopleiding in Parijs te volgen – ze tekende goed en graag – was voor vader Laqueur niet bespreekbaar. Hij stuurde haar naar Schoevers, de internationale secretaresseopleiding, waar ze op het ritme van de charleston steno leerde in de vier talen die ze bijna foutloos sprak.

In 1938 trouwde Renata’s broer Peter. In de grote hal van de trouwlocatie stonden de gasten te wachten. De deur zwaai-
de open. Niet het bruidspaar, maar vader Laqueur verscheen, met een vochtig gemaakt servet in de hand. Daarmee stapte hij resoluut op de zeventienjarige Renata af en veegde verwoed de lippenstift van haar mond, terwijl hij luidkeels verkondigde: ‘Mijn dochter is geen hoer.’ Later zou Renata dit voorval dikwijls memoreren, en altijd besluiten met de zinsnede: ‘Sindsdien heb ik altijd lippenstift op gehad.’

In 1940 voltooide Renata haar secretaresseopleiding. In datzelfde jaar, op 10 mei, vielen de Duitsers Nederland binnen. Nederland capituleerde op vijftien mei, na het bombardement op Rotterdam. Het koningshuis en de regering vluchtten naar Engeland, waarna de bezetter vrij spel had om gestaag de uitsluiting en deportatie van de Nederlandse Joden te realiseren. In de eerste maanden leek het allemaal nog mee te vallen. De zomer verliep tamelijk onbezorgd en Renata ontmoette tijdens een fietstochtje langs de Amstel Paul Goldschmidt, een vijf jaar oudere Joodse logopedist, zoon van Maurits Goldschmidt, groothandelaar in koffie en thee. Ze fietsten, picknickten, flirtten, vreeën en waren verliefd. Ondertussen werden de maatregelen tegen Joden aangescherpt: in oktober 1940 moesten ambtenaren een Ariërverklaring inleveren en werden Joden in overheidsdienst ontslagen. Daarna ging het hard met de verboden en geboden. Joden moesten zich laten registreren, kregen een J in hun persoonsbewijs, Joodse kinderen moesten naar Joodse scholen, Joden mochten geen bedrijven meer bezitten en

werden onteigend, ze moesten hun geld en andere bezittingen inleveren, mochten zich niet meer vertonen in parken, zwembaden, openbaar vervoer, theaters of bioscopen. Ze mochten geen auto's, fietsen of telefoons meer in hun bezit hebben. Het werd Joden uit Amsterdam verboden te verhuizen en Joden uit de rest van Nederland moesten zich in Amsterdam vestigen. Ze mochten geen seks meer hebben en niet meer trouwen met niet-Joden, en waren verplicht een Jodenster te dragen die ze voor vier cent per stuk moesten aanschaffen.

Het bestaan werd steeds onzekerder.

De vader van Renata had veel connecties in de hogere regio's van het Duitse regime en in het buitenland. Die had hij te danken aan zijn militaire carrière in het Duitse leger gedurende de Eerste Wereldoorlog. En aan zijn verdiensten als ontdekker van het hormoon testosteron en als medeoprichter van het internationaal befaamde hormoonbedrijf Organon.

De mogelijkheid tot vertrek was waarschijnlijk een van de redenen dat Renata en Paul nogal overhaast op 24 december 1942 in het huwelijk traden. Renata zou later zeggen dat ze met Paul getrouwd was omdat hij de eerste man was met wie ze naar bed was geweest. Maar de onzekerheid van de tijd, de mogelijkheid – hoe precair ook – om alsnog aan het naziregime te ontkomen en de behoefte om bij mogelijke emigratie niet alleen te staan, zullen zeker een rol gespeeld hebben. Renata's bruidsjurk was gemaakt van een oud gordijn, volgens een patroon dat deed denken aan een gewaad van Scarlett uit *Gone with the wind*. De vaders van het bruidspaar hadden weinig fiducia in de houdbaarheid van dit huwelijk. 'Zodra de oorlog voorbij is,' schijnt de testosteronontdekker tegen de koffiekoning te hebben gefluisterd, 'gaan die twee uit elkaar.' De heren spraken met elkaar af dat er bij een eventuele scheiding geen beroep op financiën van de andere partij zou worden gedaan.

Vanaf juli 1942 begonnen de massadeportaties uit Nederland. Joden werden opgeroepen zich te melden voor 'werk-

kampen', maar toen de animo niet zo groot bleek, organiseerden de nazi's razzia's waarbij men de Joden op straat oppakte, uit hun huizen haalde en naar de Hollandse Schouwburg bracht. Vandaar ging het naar Westerbork, het doorgangskamp, het laatste station in Nederland voor de deportatie naar het oosten. Er was op bevel van de nazi's een Joodse Raad in het leven geroepen, die de deportaties ordelijk moest laten verlopen. Daarvoor werden *Sperres* ingevoerd, stempels in het persoonsbewijs die *bis auf weiteres* – oftewel voorlopig – vrijstelling beloofden van transport, waardoor gemengd gehuwden, gedoopte Joden, Joden die werkzaam waren in de diamantindustrie, degenen met een essentiële taak bij de Joodse Raad, en Joden met familie in Palestina een niet onbelangrijk uitstel van deportatie konden krijgen. Mensen zonder geld of connecties werden het eerst afgevoerd, rechtstreeks naar de vernietigingskampen, die uiteraard niet zo genoemd werden. Naarmate de Jodenvervolging succesvoller verliep, werden steeds meer *Sperres* ongeldig. Dankzij het nauwkeurige Nederlandse bevolkingsregister waarin alle Joden – ook als ze niet religieus waren – als Israëliet geboekstaafd stonden, en dankzij de enthousiaste medewerking van Nederlandse ambtenaren kon Seyss Inquart, de rijkscommissaris van Nederland, in september 1943 ons land als eerste van Europa *Judenrein* – Jodenvrij – verklaren.

Ernst Laqueur had zijn oudste zoon Peter vóór de oorlog als vertegenwoordiger van Organon naar Argentinië gestuurd. Hein, de tweede zoon, wist aan vervolging te ontkomen dankzij een valse 'bekentenis' van zijn moeder, die beweerde dat Laqueur niet zijn vader was. De oudste zuster van Renata, Gerda, was in 1938 met haar man Felix Oestreicher (een Tsjechische arts), zijn moeder omi Clara, hun drie dochttertjes – Beate (1934) en de tweeling Helly en Maria (1936) – vanuit Karlsbad naar Nederland gevlucht. Professor Laqueur wist voor zichzelf en voor de hele familie '120.000 *Sperres*'² te verwerven. Bo-

vendien had hij voor iedereen Zuid-Amerikaanse paspoorten gekocht, die ook enige bescherming leken te geven. Het zag er eind 1942 dan ook naar uit dat de Laqueurs en aanverwanten voorlopig geen deportatie hoefden te vrezen.

Maar in februari 1943 deed de beruchte Nederlandse Jodenjager Henneicke een inval in het huis van Pauls zus, Gusta. Haar man en zij waren actief in het verzet en hadden uit voorzorg valse persoonsbewijzen gemaakt voor alle familieleden. Henneicke viste die zo uit de verstopplek achter de schoorsteen vandaan, stelde vast voor wie de valse passen bedoeld waren, arresteerde Gusta en haar man en een paar andere familieleden die op dat moment in huis waren en liet de Nederlandse politie Pauls vader en Renata arresteren. Paul ontsnapte aan arrestatie, omdat zijn valse persoonsbewijs in de verwarring achter een kachel was gevallen. En zo besliste het toeval dat hij in bed kon blijven liggen, terwijl Renata na verhoor naar de gevangenis en vervolgens naar concentratiekamp Vught werd gestuurd. Na een kort verblijf daar ging ze op transport naar doorgangskamp Westerbork. Door Gacka's grote mond wist ze de s (strafgeval) op haar persoonsbewijs kwijt te raken. Haar vader zette alles op alles om haar vrij te krijgen, en dat lukte: in juli 1943 keerde Renata terug naar het kamertje waar Paul en zij woonden, in de Sarphatistraat, die niet langer zo heette omdat Sarphati een Jood was geweest.

Renata vertelde nooit veel over deze eerste arrestatie. De ervaringen die zouden volgen, hadden dit verblijf in Vught en Westerbork naar de achtergrond doen verdwijnen. Maar in een brief aan Paul uit Westerbork van 20 mei 1943 schreef ze dat ze 's nachts de mensen die aankwamen met de transporten moest registreren (de secretaresseopleiding kwam haar direct van pas).

Er is iets 'spookachtigs' in dit leven. Ten eerste het krankzinnig hard werken van de hele Registratur [registratie]

*en vooral de omstandigheden. De prachtige heldere maan-
nachten, waarin de hei leeft van lentedeluiden, de brem en
de meidoorn geurt en je verlangt naar de 'werkelijkheid'
van Eichendorffs gedichten... Het spookachtige van de in
het maanlicht aankomende mensen, het plotseling ontwa-
kende 'nachtleven' en felle werken in het kamp en achter
alles de achtergrond van het vredige heidelandschap.*

Na het korte verblijf in Vught en Westerbork was Renata vastbesloten zich niet nog eens te laten arresteren. Ze wilde onderduiken. Maar ook nu weer bepaalde haar vader. Hij verbood het haar, omdat een onderduik van zijn dochter het leven van haar moeder, zusje Lilo en hemzelf in gevaar bracht. En hij was er nog altijd van overtuigd dat hij zijn andere dochters, Gerda en Renata, met zijn connecties en de Sperres voor deportatie kon behoeden.

Dat bleek niet het geval. Op 1 november 1943 moesten Paul, Renata en Gerda en haar gezin zich melden. De Oestreichers werden uit hun huis op de Transvaalkade opgehaald. Vader Felix, die bang was dat een kamp voor Helly – een van de tweelingmeisjes, zeven jaar oud en lijdend aan astma – te belastend zou zijn, verklaarde dat zij difterie had. De nazi's, die als de dood waren voor besmettelijke ziektes, zetten haar op weg naar de Hollandse Schouwburg af bij De Joodse Invalide, het verpleeghuis. Vandaar werd ze door een verpleegster naar een goed onderduikadres op een boerderijtje bij Gorssel gebracht. Het gezin van Gerda en Renata en Paul kwamen op 3 november – Renata's verjaardag – in Westerbork aan.

In Kamp Westerbork werd de schijn (nog) opgehouden, hoewel het op een desolate zanderige plek lag en men er in barakken verbleef. Maar de kinderen gingen naar school, er werd gewerkt, er was een uitstekende ziekenzorg, want onder de gevangenen waren veel artsen en verpleegsters, er waren sportactiviteiten, en er mochten pakketten ontvangen worden, er was

een kamprevue, er waren concerten en theatervoorstellingen, want ook het neusje van de zalm van het Nederlandse kunstwezen was verzameld in het kamp.

Het angstaanjagendste van Westerbork was de trein, die lange slang van goederenwagons die onverbiddelijk elke week – gevuld met een lading van duizend Joden – op dinsdagmorgen het kamp uit reed met als bestemming het Poolse Auschwitz, Sobibor, Treblinka of het Duitse Bergen-Belsen; plaatsen waar nog nooit iemand van gehoord had. Het onheilspellende zat 'm erin dat van al die mensen die naar de zogenaamde 'werkkampen' vertrokken waren, van al die pasgeborenen, kinderen, volwassenen en ouden van dagen, nooit meer iets werd vernomen.

In februari 1944 ging de drieënzeventigjarige koffiekoning, Renata's schoonvader Pago, op transport naar Bergen-Belsen. Hoewel hij hilde bij het afscheid, waren de meeste mensen over de bestemming Bergen-Belsen redelijk optimistisch. Het was tenslotte een *Vorzugslager*, een voorkeurskamp, en een *Austauschlager*, een uitwisselingskamp.

Bergen-Belsen was gebouwd in de nabijheid van een militair oefenterrein en bestond uit een aantal verschillende kampen, waaronder een Russisch krijgsgevangenenkamp. Vanaf april 1943 werd een voorkeurskamp en uitruilkamp voor Joodse gevangenen in gebruik genomen, het *Sternlager* genoemd, omdat de gevangenen Jodensterren moesten dragen. Het kamp was bedoeld om een bepaald contingent Joden in reserve te houden, om hen te ruilen tegen gevangengenomen Duitsers, bijvoorbeeld uit het Britse mandaatgebied Palestina. Joden met de 120.000 Sperres en mensen met Palestina-certificaten kwamen daarvoor in aanmerking. Aanvankelijk was het inderdaad een voorkeurskamp, want gevangenen mochten hun bagage houden, en hoewel mannen, vrouwen en kinderen in aparte barakken sliepen, was het mogelijk elkaar te zien. En het belangrijkste: vernietiging was in dit kamp niet het doel.

Naarmate de Sovjet-Unie in het oosten oprukte, werden steeds grotere aantallen gevangenen uit vernietigingskampen naar Bergen-Belsen gebracht. De overbevolking, de honger en verschrikkelijke onhygiënische omstandigheden in het kamp leidden vanaf eind 1944 tot apocalyptische toestanden. Minstens tweeënvijftigduizend van de ongeveer honderdtwintigduizend gevangenen stierven door honger, ziekte, aan mishandeling door de ss, of aan de gevolgen van hun gevangenschap na de bevrijding. Zo veranderde Bergen-Belsen in een verschrikkelijk oord waar vernietiging in slow motion plaatsvond.

Toen in februari 1944 het transport van Renata's schoonvader vertrok, leek de kans op overleven in het Vorzugslager groter dan in de zogenaamde 'werkkampen'. Bovendien werden de gedeporteerden die naar Bergen-Belsen vertrokken niet in goederenwagons gepropt, maar werden ze in personenwagons vervoerd. Dat stemde hoopvol.

Philip Mechanicus, journalist en chroniqueur van Westerbork, schreef in zijn boek *In Depôt* over het vertrek van het transport waar de koffiekoning Maurits Goldschmidt deel van uitmaakte:

Dinsdag 15 februari 1944:

Het vertrek is ten slotte toch veel pijnlijker geworden dan wij allen tezamen dachten. Geen pen vermag uit te drukken wat er eigenlijk gebeurt voor en op de dag van zo'n transport – hoe geprivilegieerd het ook moge zijn – wat er in ons omgaat... De stoet die zich voor de barakdeur opstelt, lijkt op een karavaan, die plechtig een bedevaart onderneemt naar een ver land. In alle raamopeningen, klein vierkant, opeengedrongen mannen en vrouwen, die vertrekkenden een laatste groet toe roepen: aan elk raam een laatste afscheid, bosjes van uitgestoken armen en handen, snel toeschietende vertrekkenden, die de handen grijp-

pen en zich snel weer bij de stoet voegen. Elk raamkozijn is een levend, compact schilderij van bewegende en bewogen mensen, op een rij naast elkaar geplaatste doekjes à la Jan Steen, maar dan in mineur.³

Een maand later waren Paul en Renata, Gerda, Felix, omi Clara en de kinderen aan de beurt, en ze maakten zich klaar voor het transport. Renata schreef nog een brief aan haar ouders:

Zelden gingen mensen onder betere condities! Het uitgeleide is 'grandioos', het scheiden moeilijk en... het vergeten zo makkelijk. Ik wil niet huilen... Mijn gedachten zijn vaak en verlangend bij jullie. 'Allen Gewalten zum Trotz'. Renata.

De strofe uit het gedicht 'Feiger Gedanken' van J.W. Goethe waaraan ze dit afscheidsmotto ('Allen Gewalten zum Trotz') ontleende, was wellicht voor haar een krachtig voornemen geweest om zich op die onbekende bestemming te laten leiden door de woorden van de grote dichter:

*Allen Gewalten
Zum Trotz sich erhalten,
Nimmer sich beugen,
Kräftig sich zeigen,
Rufet die Arme
Der Gotter herbei!*

Het koeioneren
niet accepteren,
nooit willen buigen,
van kracht getuigen,
dán is de hulp van
de goden nabij!⁴

Paul en Renata, Felix, Gerda, omi Clara en de meisjes Beate en Maria werden gedeporteerd naar het kamp op de Lüneburgerheide, niet ver van het stadje Celle, slechts driehonderdvijftig kilometer van Westerbork. Daar kwamen ze in een compleet andere wereld terecht. Een wereld waarin het normale niet langer normaal was, en het abnormale de norm werd. Hier begon Renata haar dagboek te schrijven. Een daad van verzet, want het was verboden. Ze legde getuigenis af en het schrijven stelde haar in staat boven de situatie uit te stijgen. Zo bleef ze, in een systeem dat erop gericht was van individuen een anonieme massa te maken, een mens. Een jonge vrouw, die zich harden moest om zich staande te houden. En die schreef om het belangrijkste wat een mens bezit niet te verliezen: zichzelf.

Amsterdam/Middelstum, 2021

Dagboek uit Bergen-Belsen

Deel 1 – *Het dagboek*

Letterlijk overgeschreven van de aantekeningen in dagboekvorm die ik van 19 maart 1944 tot Kerstmis 1944 in Bergen-Belsen heb gemaakt. Het commentaar dat ik erbij schreef bij het overtypen, is in de gedrukte tekst gecursiveerd.

Deel 2 – *De Kapo-tijd*

Schreef ik niet in Bergen-Belsen zelf, omdat ik toen voortdurend ziek was en onder meer tyfus had, doch in de zomer van 1946.

Deel 3 – *De trein*

De treinreis tot de bevrijding op 23 april 1945 door de Russen heb ik twee dagen na deze datum in Tröbitz in Brandenburg in korte aantekeningen beschreven. Deze werkte ik deels uit in Bergen-Binnen, één maand na onze terugkomst in Holland (herfst 1945), en deels in de zomer van 1946.

Over de reis na Zeithain (het Russische lazaret, waar ik vlektyfus kreeg) heb ik aantekeningen die ik niet in extenso heb uitgewerkt, daar ik meen dat de indrukken van reizen door Duitsland na de vrede, van de Duitse bevolking en hun platgebombardeerde steden enz. door anderen reeds zeer voldoende en interessant weergegeven zijn.

Amsterdam, 15 juli 1946

*Was ich besitze, seh' ich wie im Weiten, und was
verschwand, wird mir zu Wirklichkeiten.¹*

GOETHE

Inleiding

Voor de eerste maal werd ik zonder mijn man gearresteerd, op 18 februari 1943 te Amsterdam. Ik kwam via de politiegevangenis, na het verhoor bij de ss, in de Duitse politieke gevangenis en daarna in het concentratiekamp Vught. Van hieruit werd ik op transport gesteld naar het doorgangskamp Westerbork. Dankzij bijzonder veel geluk en mijn '120.000 Sperrung' kwam ik in Amsterdam terug.

In november 1943 werd ik ten tweeden male, ditmaal met mijn man, gearresteerd en naar Westerbork overgebracht, vanwaar wij op grond van onze 'Sperrung' op 15 maart 1944 naar Bergen-Belsen op transport gingen.

Amsterdam, 1946

DEEL I
Het dagboek

Zondag 19 maart 1944, Bergen-Belsen

Dit is mijn eerste zondag in Duitsland in het gevangenenkamp. Vorige week om dezelfde tijd lag ik in mijn tweehoogbed in het centraal verwarmde zaaltje in Westerbork.

Mijn bed was ideaal vergeleken bij hetgeen ik nu heb, want ik had nog twee witte lakens erop. Hoewel wij toen al wisten dat wij in de loop van de volgende week op transport zouden gaan naar Bergen-Belsen, kon ik nog maar niet besluiten om echt en voorgoed te gaan pakken en om mij voor te bereiden op dit zo zware afscheid, misschien wel voor altijd, van alles en allen in Nederland.

Op 15 maart 1944 om acht uur 's ochtends stapten wij in de personentrein die ons naar Celle zou brengen. Wij waren niet al te treurig, want het feit dat er een personentrein voor ons klaarstond in plaats van de lugubere beestenwagens die haast elke dinsdag in het kamp verschenen voor de transporten naar Auschwitz stemde ons optimistisch. Wij, de reizigers, en ook velen die achterbleven, verwachtten van het kamp Bergen-Belsen veel goeds. Wij verheugden ons op een *Ausländerbehandlung* met *Austausch*-kansen, op een eventuele controle van het internationale Rode Kruis. Maar zou er ook centrale verwarming zijn en warm water, zoals ik dat bij uitzondering in mijn zaaltje in Westerbork had gehad?

Het sensationele van de reis naar het onbekende nam veel van de afscheidstreurigheid voor mij weg. Merkwaardig was het, hoe weinig het afscheid moeten nemen van al die mensen met wie je maandenlang gewerkt had en dagelijks in alle dingen van het kampleven mee te maken had gehad, mij zei. De Dienstleiders en andere hoge heren stonden neerbuigend-vriendelijk en vol 'bezielende hoop' (konden zij als achterblijvers, terwijl wij voorgoed de grens overgingen, ook makkelijk hebben) voor